ŞOR TÜRKLƏRİ VƏ ONLARIN DİLİ

«KREDO» qəzeti çoxsaylı oxucuların arzu və istəklərini nəzərə alaraq bu sayından etibarən «AZSAYLI TÜRKLƏR» layihəsi ilə bağlı rubrika açır. Türklər indi də uzaq Sibirdə, Güneybatı İran ərazisində, Türkiyə torpaqlarında və digər ərazilərdə yaşayırlar. Onların özlərinə məxsus mədəniyyəti, ədəbiyyatı, folkloru, yazı ənənələri və s.vardır. Bu türklərin bir çoxunun dili, mədəniyyəti artıq ölmək təhlükəsi qarşısında qalmışdır. Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan oxucularına az tədqiq edilmiş əski türklərin folkloru, tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, adət-ənənələri və dillərinin başlıca xüsusiyyətləri haqqında oçerkləri təqdim edirik. Qonağımız türkoloq-alim, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl KAZIMOVdur.

1-ci məqalə

Türk dillərinin öyrənilməsi ən böyük dil ailələrində fonetik, leksik və qrammatik unversaliyaların müəyyənləşdirilməsi, eyni zamanda, həmin dillərin ayrıayrılıqda özündə mövcud olan bir sıra mühüm, fərqli və aktual məsələlərin həlli üçün böyük imkanlar yaradır. Bununla belə, türk dillərini bir-birindən ayrı öyrənmək də bir çox hallarda yaxşı nəticələr vermir. Qohum dillərdən təcrid olunmuş formada araşdırılan dil öz tarixi keçmişindən məhrum olunduğu kimi, uzaq gələcəyə də gedib çıxa bilməz.

Sibir türkləri: Şor türkləri haqqında çoxsaylı mənbələr vardır. Biz informasiyaları həmin mənbələrdən əldə etməklə yanaşı, onların dil və dialektlərini mətn və lüğətlər üzərində təhlil etməyə çalışmışıq. Amma təhlilləri geniş biçimdə apara bilməmişik.

Şor dilinin varlıq forması öncə danışıq dili olmuşdur. Şorlar qədim tarixə malik olan azsaylı türklərdəndir. Onların indiki yerlərə axını XI əsrə təsadüf edir. Qədim türklərdən biri kimi onlar Dağlıq Şor ərazisinə gəlib çıxmışlar. Qədim şorların ərazisi indi Kemerov vilayətidir. Əvvəllər bu regionun tarixi və coğrafi hissəsi Şimali Altay idi.Türklərin ana yurdunun Altay və Sibir olduğu fikri pardoksal olsa da, çoxsaylı tədqiqatlarda bu məsələ təsdiqlənir. Amma türklərin Ana yurdunun Ön Asiyadan başlanması faktları da son illər daha da intensiv şəkil almaqdadır. (Bax: Kazımov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin tarixi. Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər. Seçilmiş əsərləri, VI cild, Bakı, «Nurlan», 2009, 584 s.)

Şor türkləri Sibir və Altay türkləri adı altında tanınırlar. Onların talelərində haçansa tədricən məhv olmaq təhlükəsi gözlənilir. Köklü Cənubi Sibir xalqlarından olan Şorların dili niyə ölmək, yox olmaq üzrədir? Alimlər fikirləşirlər ki, qohumlar arasında əlaqə və münasibətlər itdiyi halda, dil də yox olmaq təhlükəsi ilə üzləşir. Daha çox ünsiyyət qohumlar arasında rus dilində aparıldığından da dil yox olmaq üzrədir. “Biz yaşlı nəsil şor dilində gözəl danışırıq, amma uşaqlarımız doğma ana dilində danışmaq istəmirlər. 12 yaşlı bir uşaq yalnız şor dilində pıçak (bıçaq), çörək), suu (su) sözlərini bilir. Bu fikri şorlar da etiraf edirlər, özlərinə və uşaqlarına bu hərəkəti bağışlamırlar”

Şoriya Rusiya Federasiyası içərisində özəl bir məmləkətdir. Şoriyanın bu hissəsi əsasən dağlıq və meşəlik sahələrdən ibarətdir.

Şorlar hələ Çar Rusiyası zamanında başqa türk boyları kimi (məsələn, azərbaycanlılar kimi) tatar olaraq da adlandırılıdılar.

Mənbələrdə şorların Sibirin köklü xalqı olduğu və Kuzbasın cənubunda yaşamaları da göstərilir. Şorlar ənənə və toplum olaraq Mejdureçen rayonunun Taştaqol köyündə, Novokuznets rayonlarında, Mıski qəsəbəsində yaşayırlar. Əhalinin 74 faizini bu ərazilərdə şorlar təşkil edir. 2010-cu ilin statistikasına görə Rusiya Federasiyasında 12. 888 nəfər şor məskunlaşmışdır.

Bugün Şor olaraq bilinən topluluğun babaları, Göytürklərin quzey hissəsində yaşayan və daha sonra Uyğur hökmranlığına son vermiş olan Yenisey Qırğızlarıdır.

Müasir şorlar Cənubi Sibirdə yaşayırlar, üç çay arasında: Kondom, Mrassu və yuxarı Tomi çayları arasında.

Şorların yaşadıqları ərazi əslində Xakasiya torpaqlarıdır. Onlar bu torpaqlarda sadaylar, kaçinlər, kızıllar, beltirlər və koyballarla birgə yaşayırlar.

Şor türkləri digər azsaylı türklər kimi məhrumiyyətlərə düçar olmuş, sıxışdırılmış, ordan ora, burdan bura atılmışdılılar. Bir müddət milli azlıqlara diqqətin olmaması ucbatından unudulmuş, nəticədə ana dilinə fikir verilməmiş, ana dilində tədris sıfır səviyyəyə enmişdir. Bir qadının dediklərindən: «Bizim qəsəbədə şor dilinə maraq yoxdur. Bu, bizim səhvimizdir, mənim Alina qızım şor dilini gözəl bilir, bu dildə şarkılar, mahnılar oxuyur, bayramlarda şor dilində çıxışlar edir. Amma başqaları onu dinləmək istəmir. Günah özümüzdədir». (Zoya Eqorovna Topakova)

Acınacaqlı cəhətin biri ondan ibarətdir ki, valideynlərin bəziləri uşaqlarını rus bölmələrində oxutmağa meyil göstərirlər, bu məqamda ana dilinin çəkisi, nüfuzu, əlbəttə, aşağı düşür.

İnformasiyalar göstərir ki, 95 faiz şor əhalisi rus dilindən ikinci ana dili kimi istifadə edirlər. Köhnə nəsil şorlar qədim Ust-Anzas kəndində kondom dialektində danışırlar.

Bir zamanlar onların həyatında milli canlanma dövrü də olmuş, təhsil müəyyən səviyyəyə və müddətə qədər şor dilində olmuş, həmin dildə tədris vəsaitləri, dərsliklər və s. hazırlanmışdır. Dağlıq Şorlar Milli Muxtar Rayonu yaradılandan sonra sovet dönəmində milli keyfiyyətləri ilə fərqləndilər və hərəkət etdilər.

«Şor» etnonimi

«Şor» həm də etnonimdir. Şorlar etnolokal qrupdur. Müstəqil etnosdur. Onlar qədim ketlərin qalıqlarıdır. Onların antropologiyası da göstərir ki, türkəqədərki ket komponentidir. Antropoloji əlamətlərinə görə «ket arinləri»dir. Şorlar qəhrəman nəvə-nəticələrdir, Şun axınının nəticəsidir. «Şor» və «sayin» sunqşor etnoniminin tərkibini təşkil edən avtoetnonimdir. Bu etnosun digər bir adı «Dəmirçi tatar»dır (

Onlar Cənubi Sibir türklərindən mədəni-etnik olaraq konsalidasiya olunmuşlar. Şor həm də toponimik addır, daha doğrusu, etnotoponimdir. Rus kolonizasiyası (müstəmləkələşmə siyasəti) şor etnosun formalaşmasının əsasını təşkil edir. Bu siyasət etnik prosesi bir qədər sürətləndirmişdir. Sosial cəhətdən birlik yaranmışdır. Şorların bir çoxu rusların içərisində əriyib yox oldular, yəni ruslaşdılar. Kənd işlərinə alışa bilməyən şorlar iri şəhərlə gedir, kömür mədənlərində qismən də olsa işlə təmin olunurlar.

Yaxşı əlamətlərdən biri bundan ibarətdir ki, Şorlar Sibirin səfalı yerlərində, turist-kurort, sanotoriya bölgəsində yaşayırlar. Şoriya (şorların yaşadığı ərazilər) əsrarəngiz, gözəl mənzərəli qədim türk yurdudur.

Tarixi qaynaqlara görə, Şor türklərinin əcdadları Olqudeklər olmuşdur. Onlar, sözün həqiqi mənasında, milli xalq yaradıcılığını, ana dilini sevirlər, məhəbbət bəsləyirlər. Milli folklor ənənələrini hər zaman qoruyub saxlayaraq inkişaf etdirirlər.

Təsərrüfat həyatı. Şorların təsərrüfat həyatı rəngarəngdir. Əhalinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi əsasən təsərrüfatla əlaqəlidir. Əsas məşğuliyyət sahələri: ovçuluq, balıqçılıq, bəsit əkinçilik, dəmirçilik sənəti və s.dir. Onlar daha çox ovçuluq, balıqçılıq və köçəri heyvandarlıq sahələri ilə məşğuldurlar. Ust-Anzas (Yuxarı Anzas) çayından tutulan balıqlar daha çox satılır. Ayqan dağından ovlanan maral ətinin dadını, ləzzətini heç nəyə dəyişmək olmaz. Ovçuluq şorların əsas işlərindən biridir. Onların mətbəxləri, ən çox vəhşi çöl heyvanlarını ovladıqdan sonra zənginləşir. Vəhşi heyvanların ətindən xüsusi növ yeməklər hazırlanır, dadından doymaq olmur. bununla yanaşı, taxıl məhsullarından da xəmir yeməkləri hazırlanır.

Ovçuluqla bağlı bir mətnə nəzər salaq: Şor kijiler annarğa kölençalar. Ilar küştarğa (seleylerqe, kastarğa, örtekterqe, sınmalarğa) annapçalar. Kozannarğa, tülçülerqe, kolnaktarğa (sarastarğa), pabırğannarğa (kam-kuştarğa), tiyinnerqe (sakıllarğa), kunuçaktarğa, üsterqe, körükterqe (suslaktarğa), tokkanastarğa, astarğa, pöpülerqe; azıqlarğa (aphaktarğa, mokaylarğa) eedok annapçalar. (Mətni tam vermirik, ancaq həmin mətndə ovçuluqla bağlı aşağıdakı sözləri qeyd edririk: ak kiyik, albığa, açık (ov), in (ayı), kabıçak (meşok), kozan (dovşan), koy (qoyun), mıltık (silah), patrontaş, puğday (buğda), sıın (maral), elik (vəhşi keçi) və s.

Təbiət. «Qırmızı kitab»a düşmüş «kandık çiçəyi»nə yalnız Şor dağlarında rast gəlmək olur. Bu çiçəyin ətri uzun müddət ətrafdan çəkilmir.

Din və ənənə. XX yüzil ərəfəsi paradoksal xüsusiyyətləri ilə tarixə daxil olub. Şamanizm insan həyatına öz «arxaik texniki ekstaz» olma xüsusiyyətləri ilə tanınır. Tarixən şorlar formal olaraq pravoslav, faktiki olaraq Tenqriçilik dinini qəbul etmişdilər. Öncə panteizm, animizm və şamanizm. Şorların dini inancları indi şamanizmdir. Şaman kimidir. Sibirin türkdilli xalqları şaman təsəvvürlü xalqlardır. Şamanizm-utopik dünyabaxışlar sistemidir. Şamanizm-sosiomədəni ənənədir. Şamanizm şorların həyatında dərədir, vadidir. Ənənəvi dindir, inancdır. Şorların mənəvi mədəniyyətində, dəyərlərində mühüm rola malikdir. Şamanizm onların etnik özünəxaslığını nümayiş etdirir. Şorların bütün yaradıcılığında onların ruhlara, möcüzələrə inamları təzahür olunur. Magiyaya sitayiş-ibtidai dini formalardan, simvollardan (falçı, cadugər, sehrbaz, cindar; tyunqur, tyyur, dünqyur) biri kimi çıxış edir. Onlar dəf (bub) çala-çala ritual (ayinlər, mərasimlər) qaydalara riayət edirlər. Şaman (kama) obrazı altaylarda olduğu kimi, şorlarda da mifoloji kompleksdir, ideal insandır. Şaman mərkəzi fiqur kimi altayların dini təcrübəsindən irəli gəlir. «Qara inam, məzhəb» şamanizmin əsasını təşkil edir. Bu şamanizm Altay şamanizmdən gəlir. Onun məzmun və mahiyyətində teologiya, hər şeyi ehkam kimi qəbul etmə, qətilik və kanon (dini bayramlarda oxunan mahnılar), övliyalar sırasına keçmək xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Çoxsaylı simvolik obrazlar şamanizmin sosial mahiyyətini aydınlaşdırır.

Bu xalqın ənənələrində mühüm yer tutur: Şor-Payram, Mıltık-Payram, Çıl pazı (Yeni il) və s. Ətraflı bəhs etmək imkanı yoxdur.

Folklor. Qeyd etdiyimiz kimi, şorlar Cənubi Sibirin köklü xalqlarındandır. Kemerovsk vilayətinin cənubunda yaşayırlar. 1989-cu ilin statistikasına görə onların sayı 16.585-dir.

Bu azsaylı xalqın zəngin folkloru vardır. Folklor şor xalqının şifahi yaradıcılığıdır. Təkrarsız bu örnəklərdə şor xalqı taleyin amansız hökmünə qarşı özünün daxili əzablarını, hiss-həyəcanlarını ifadə ermişlər. Zəngin həyat təcrübəsinin müdrikcəsinə təzahürü onların güclü mənəviyyata malik olmasından soraq verir. Bu örnəklərdə xalqın keçmiş həyat tərzi, mənəvi mədəniyyəti öz əksini tapmışdır. Folklor bu xalqın canlı tarixidir, mədəniyyətidir. Həmin zəngin formalar arasında şorların xüsusi yer tutur. Qəhrəmanlıq eposları şorların folklorunda bütöv, dayanıqlı, struktur cəhətdən (sabit) janrdır. Qədim mifoloji süjetlər bu xalqın poetik yaradıcılığının daha qədimlərə söykəndiyini göstərir. («Temir-Tau» («Dəmir dağ») nağılında olduğu kimi. .XIX yüzilin ortalarında bu eposlar haqqında elmə məlumatlar verildi. Məşhur türkoloq-alim V.V.Radlov (1837-1918) şor eposlarını kəndləri bir-bir gəzərək, əzab-əziyyətlə toplamışdır.Sonradan bu qəhrəmanlıq eposları əsasında musiqi bəstələnmişdir. Mahnı folkloru bu xüsusda şor xalqlarında formalaşmışdır.

Nəsillərin yaddaşı şorların folklor mədəniyyti ilə də köklənir. Folklor bu türklərin də həyat eşqidir, dünyagörüşü, mənəviyyatı və canlı tarixidir. Ümumtürk mədəniyyətinin bir qolu olan bu sərvətlərdə onların əyilməz ruhu, bitibtükənməyən daxili enerjisi cəmləşmişdir. Qüdrəti bir həyat eşqinin müdrik toplusu olan Şor türklərinin folkloru onların keşməkeşli tarixi ilə bir zamanda yaranmış, zaman-zaman, qətrə-qətrə zənginləşmiş və püxtələşmişdir...

Şor xalqının qəhrəmanlıq nağılları variantları ilə birgə belə adlanır: şorçek (Kondomda), nıbak-nuvak (Tomi və Mrassi çayları sahillərində), narppak (Mrassi çayının yuxarı hissəsində), doğma eposları («Kan Perqen», «Altın Sırık»)

(Davamı var)